

Кондратюк О. **Родинне коло: трансформація спорідненості в українському суспільстві впродовж XIX–XX століть** : монографія. Вінниця : Твори, 2021. 348 с.

Kondratjuk O. **Family circle: transformation of kinship in Ukrainian society during the 19th and the 20th centuries** : monograph. Vinnytsja : Tvory, 2021. 348 p.

Сярод замежных навуковых кніг ёсць такія, што чытаеш і вучышся новым методыкам і падыходам, насычаешся новымі фактамі, а ёсць такія, якія хочацца прадубліраваць на сваім, беларускім, матэрыяле. Чытаючы манаграфію А. Кондрацюк «Сямейнае кола: трансфармацыя сваяцтва ва ўкраінскім грамадстве на працягу XIX–XX стагоддзяў», аўтар гэтай рэцэнзіі ўвесь час у думках суадносіла прапанаваныя ідэі з ведамі са сферы сваяцтва, якія ёй давалося назапасіць у шматлікіх палявых экспедыцыях па тэрыторыі Беларусі.

Адразу прыгадалася традыцыя такога пачціванага звароту да бацькі, як *тата*, *тата* на фоне сённяшняга *папа* (і ўжо амаль зніклага значэння ‘хлебная ссабойка’ слова *папка*) ці часты на паўднёвым усходзе Беларусі звычай звяртацца да жанчыны-суразмоўцы *мамка*, *мамачка*. Заслугоўваюць увагі і складана рэгламентаваныя радзінныя ці вясельныя звычаі. Пры чытанні манаграфіі пачынаеш разумець, што гэта найбагацейшая, зусім не даследаваная і ўжо ў многім згубленая сістэма тэрмінаў і ўяўленняў са сферы сваяцтва.

Українська дослідчиця А. Кондрацюк¹ прысвяціла вивченню сваяцтва цэлую манаграфію, прадставіўшы даволі складаную культурную схему каштоўнасцей, заснаваную на пэўных сацыяльных сувязях. Прыкладна за стагоддзе, з сярэдзіны XIX да апошняй чвэрці XX ст., украінцы адышлі ад традыцыйнага грамадства, у якім сваяцтва рэгулявала не толькі адносіны, але і ўсю гаспадарчую дзейнасць. Незваротныя змены (трансфармацыя, дэфармацыя, памяншэнне або знікненне) традыцыйных кампанентаў сістэмы сваяцтва адбываліся паступова, пад уздзеяннем розных фактараў, сярод якіх калгасны лад, раскулачванне, голад, дамінаванне камуністычнай партыі, змена светапоглядных прыярытэтаў, закрыццё і разбурэнне культурных будынкаў, маральнае і фізічнае знішчэнне духавенства і вернікаў, урбанізацыя, інфарматызацыя, аварыя на Чарнобыльскай АЭС і інш. Змяніліся тэрміны і структура, іншым стаў працэс ут-

варэння роднасных сувязей, аднак каштоўнасця характарыстыкі зместу гэтых адносін засталіся нязменнымі.

Зрабіць выснову аб нязменнасці аксіялогіі сваяцтва аўтару дазволіў багаты палявы матэрыял, сабраны ў XXI ст. па ўласна распрацаваным апытальніку, што асабліва важна. У параўнанні з данымі папярэднікаў сённяшнія запісы дазволілі глыбей зразумець трансфармацыйныя працэсы, якія адбываліся і адбываюцца ў гэтай сферы. У сувязі з тым, што сваяцтва, роднасць – шматкампанентная з’ява, для найбольш поўнага асвятлення ўсіх яе складнікаў у манаграфію ўключаны матэрыялы аб сямейна-каляндарнай абраднасці, гаспадарчай дзейнасці і народных ведах, сямейным і грамадскім побыце, этналінгвістычным звесткі, песенна-празаічны фальклор. Інстытут сваяцтва здаўна прадугледжваў узнікненне асабліва цесных, сяброўскіх, блізкіх роднасных сувязей паміж асобамі з агульнымі інтарэсамі, скажам прадстаўнікамі адной прафесіі (чумакі, пчалары), або стварэнне аб’яднання паміж сіротамі (братэрства, сястрынства). Нельга ігнараваць і часовае сваяцтва паміж маладымі людзьмі, якое склалася ў пераходны перыяд да дарослага жыцця. Ва ўкраінскім грамадстве сваяцтва ніколі не існавала як канстатацыя дасягненняў, гэта заўсёды быў дынамічны працэс. І кожны раз у цэнтры ўвагі заставаўся чалавек з яго пачуццямі, перакананнямі, каштоўнасцямі і нават жыццём, што важна ў падтрыманні любых сацыяльных сувязей.

А. Кондрацюк, як аўтар сур’ёзнага культурна-гістарычнага выдання, пачынае выклад з аналізу крыніц і літаратуры, затым падае гістарычную рэтраспектыву сваяцтва ў прававых актах, аналізуе кодэкс «Права, за якімі судзіцца маларосійскі народ», звяртаецца да статутаў Вялікага Княства Літоўскага і наказаў Свяшчэннага сінода. У манаграфіі змешчана падрабязная класіфікацыя сацыяльных адносін з увагай на сваяцтва (кроўнае, сямейнае або духоўнае), якое перадусім уплывала на функцыянаванне шлюбнага і спадчыннага права. Безумоўна, найбольш заўважнай, даўняй і ў той жа час жывой па сёння застаецца сістэма кроўнага сваяцтва, замацаваная ў тэрмінах (таксама старанна прапісаных у працы) і безлічы сацыяльных правіл і повязей, абрадаў, рытуалаў і звычайў.

Уяўляюць каштоўнасць назіранні аўтара за зменамі ў семантыцы і канатацыях асноўных тэрмінаў сваяцтва. Напрыклад, слова *бацька* азначала

¹ А. Кондрацюк – загадчык аддзела этналогіі Дзяржаўнага навуковага цэнтра аховы культурнай спадчыны ад тэхнагенных катастроф (Україна), аўтар шэрагу навуковых даследаванняў сямейнага і грамадскага жыцця і абраднасці, звычайнага права, гендарных пытанняў, вуснай гісторыі.

і наяўнасць біялагічнай сувязі, і адносіны паміж людзьмі, якія не былі блізкімі па крыві, але мелі ўсе правы і абавязкі гэтага віду адносін. Узгадаем цэлы шэраг тэрмінаў для наймення нявесткі, мачахі, стрычнага брата, сястры і г. д. Так, для абазначэння жонкі роднага дзядзькі, акрамя пашыранага слова *тітка*, існуюць звароты *дядина*, *дядна*, а ў раёнах, дзе захавалася адрозненне братоў бацькоў, функцыянуюць найменні *вуйна* і *стрина* для жонак брата маці і брата бацькі адпаведна (с. 85). Адно і тое ж слова магло выкарыстоўвацца для абазначэння асоб рознай ступені сваяцтва або пры яго адсутнасці. Напрыклад, да гэтага часу са словамі *сын* ці *дачка* прадстаўнікі старэйшага пакалення могуць звяртацца не толькі да ўласных дзяцей, але і да ўнукаў, пляменнікаў, хрэснікаў, незнаёмых людзей адпаведнага ўзросту (гэта сітуацыя назіраецца і сярод беларусаў). «Такая наменклатура перадае захаваныя рысы даўнейшай сістэмы сваяцтва, калі дамінавалі не кроўныя сувязі, а прыналежнасць да сацыяльна-ўзроставай групы, і таму пакаленне бацькоў было адказным за пакаленне дзяцей» (с. 88).

Вельмі падрабязна прадстаўлена традыцыя рэгулявання шлюбных стасункаў у залежнасці ад ступені сваяцтва. Шмат інфармацыі можна атрымаць пры суаднясенні матэрыялаў спраў, якія разглядаліся ў Духоўнай кансісторыі, і мясцовых звычаяў. Напрыклад, забаранялася браць шлюб зводным брату і сястры, хоць паміж імі няма кроўнага сваяцтва, або мужчына не меў права ажаніцца з сястрою памерлай жонкі (с. 100). У раздзеле «Роля ступеней сваяцтва пры заключэнні шлюбаў у другой палове XIX – пачатку XX ст.» паказана, як у розныя гістарычныя перыяды сваяцтва (кроўнае, сямейнае або духоўнае) па-рознаму ўплывала на спадчыннае права.

Наступны аб’ёмны блок працы прысвечаны сваяцтву як сацыяльнай сувязі, якая ўзнікае ў выніку шлюбу, – адносінам паміж мужам і кроўнымі сваякамі жонкі, паміж жонкай і кроўнымі сваякамі мужа, паміж сваякамі сужэнцаў. Украінцы, як і беларусы, распрацавалі адпаведны тэрміналагічны апарат, падрабязна апісаны ў кнізе (с. 108–110). Паступовае фарміраванне сваяцкіх сямейных сувязей аўтар паказвае праз аналіз асноўных этапаў вясельнага абраду. Даследаванне абапіраецца на ўжо вядомы метада разгляду вясельля як дыялогу двух партый. Два роды прадстаўлены праз апазіцыю *свой – чужы*. Шматлікія палявыя запісы дэманструюць нам найбагацейшы рытуальны комплекс вясельля, кожны этап якога адлюстроўвае працэс

разрыву адных і ўтварэння іншых сямейных сувязей. Непарушнасць шлюбных пагадненняў падчас вясельнага абраду неаднаразова замацоўвалася пры абмене матэрыяльнымі каштоўнасцямі (падарункамі) паміж сем’ямі маладых. Цікавым падзея назіранне аўтара за проціпастаўленасцю пасіўнасці жаніха празмернай актыўнасці нявесты (прыбіранне і гатаванне ежы), што пацвярджала яе ролю жонкі, нявесткі, замужняй жанчыны. Як заключае А. Кандрацюк, «першыя дзеянні нявесты ў чужым для яе доме (прыбраць, замяніць рушнікі, прынесці вады і дроў, распаліць печ) былі закліканы ўзнавіць і прывесці ў парадак новую прастору, наколькі гэта магчыма, каб асвоіць яе, лёгка ўпісацца ў мікрасвет новай сям’і»² (с. 151). Завяршальным этапам стала наведванне дома бацькоў нявесты, куды яна прыходзіла ўжо як гасць і прадстаўнік іншай сям’і.

Асобная глава ў выданні прысвечана інстытуту кумаўства ў абрадавым і побытавым кантэкстах. Тут мы бачым надзвычай многа аналагічных беларускім уяўленняў пра выбар кумоў, рытуал хрышчэння, змены, што адбыліся ў ім у савецкі час. Заслугоўваюць увагі назіранні над культурнай семантыкай абраду, калі аўтар сцвярджае, што асноўным матывам рытуальнага адорвання кумоў пірагамі было «вызваленне ад пэўнага цяжару на тым свеце» (с. 186). Сярод палешукоў дагэтуль існуе павер’е, што калі хросным бацькам не даваць пірагоў, то на тым свеце іх прывязваюць да слупа, дрэва, крыжа. Аднак самая распаўсюджаная матывацыя тут іншая – выкупіць сваё дзіця. Далей у главе прасочваецца роля хросных бацькоў у жыцці чалавека – ад першага подстрыгу да абавязковага ўдзелу ў вясельных урачыстасцях. Пры апісанні рэгламентацыі ўзаемаадносін паміж самімі кумаі аўтар звяртаецца да беларускай легенды аб Божым пакаранні за парушэнне забароны на інцэст, да якога прыраўноўваліся і стасункі кумоў. Важна мець на ўвазе, што інстытут духоўнага сваяцтва, які часта называюць кумаўствам, быў уведзены ў практыку царквы і ў цэлым адпавядаў народнай традыцыі.

Цікавыя прыклады і назіранні змешчаны ў параграфе пра абрадавыя адносіны, што ўзнікаюць у выніку пэўнага рытуалу радзінна-хрэсьбіннага цыклу, напрыклад дапамогу бабкі-павітухі падчас родаў, пра этапы дачыненняў паміж ёй і ўнукамі. Гэта дазваляе сцвярджаць сімвалічную функцыю павітухі як пасрэдніка паміж светамі. У традыцыйным грамадстве кожны тып сваяцтва пэўным чынам кадыфікаваў далейшыя адносіны:

²Тут і далей пераклад наш. – Т. В.

візіты, падарункі і інш. Паказальна, што аўтар абазначае дзейнасць бабкі-павітухі як распарадчыка ў дахрэсьбінных або пасляхрэсьбінных мерапрыемствах: купанні і спавіванні немаўляці, сустрэчах з хроснымі бацькамі, гатаванні кашы, хрэсьбінах.

Калі абрады і ўяўленні сямейна-абрадавага цыклу апісаны і ў беларускай традыцыі, то вывучэнне сацыяльных адносін пазасямейнага кола ў нашай навуцы яшчэ толькі пачынаецца. А. Кандрацюк на падставе багатага матэрыялу апісвае звычаі пабрацімства, суседства і сяброўства. Сярод важнейшых прычын усталявання такіх адносін эканамічная мэтазгоднасць, захаванне ідэнтычнасці і задавальненне цэлага шэрага псіхалагічна-духоўных патрэб. Пасля правядзення абраду, які ўсталёўваў гэтыя адносіны, яго выканаўцы ўскладалі на сябе шэраг сацыяльных, маральных і прававых абавязкаў. Апісваюцца тут і царкоўныя брацтвы, якія санкцыяніраваліся як абшчынай, так і духавенствам. Маладзёжныя суполкі і брацтвы (сястрынствы) выконвалі важнейшую функцыю сацыялізацыі. Цікавыя звесткі пра звычаі супрагі (форма гаспадарчай кааперацыі, калі некалькі гаспадароў аб'ядноўвалі жывёлу і вупраж для выканання работ) украінскіх сялян. Развагі даследчыцы пра ролю абраду кумлення ў традыцыйнай культуры ўкраінцаў уяўляюцца вельмі каштоўнымі для аналізу аналагічных беларускіх звычаяў, якія дагэтуль не трапілі ў поле навуковых інтарэсаў айчынных даследчыкаў.

Для традыцыйнага ўкраінскага грамадства характэрны роднасныя сувязі, якія ўзніклі не толькі праз сваяцтва, кроўную ці духоўную сувязь, але і на аснове агульных інтарэсаў, месца жыхарства або ўнутры полаўзроставак груп. Асноўная прычына ўтварэння такіх відаў сваяцтва – імкненне павялічыць колькасць аднадумцаў у сваім асяроддзі. Прыкладам тэрытарыяльнага сваяцтва могуць быць суполкі мігрантаў з мясцін, пацярпелых ад аварыі на Чарнобыльскай АЭС, або з раёнаў баявых дзеянняў на Данбасе і г. д. Нягледзячы на розныя прычыны і асаблівасці функцыяніравання, такія віды пазасямейнага сваяцтва дазваляюць захаваць цэласнасць і жыццяздольнасць традыцыйнай украінскай супольнасці.

Вельмі цікавым падаецца і параграф, дзе апісваюцца правілы размяшчэння членаў сям'і за абедзеным сталом. Асартымент і падача страў, спіс людзей, якія ўдзельнічалі ў іх спажыванні, характарызуюцца як асаблівы спосаб маркіроўкі, а таму і чыннік для ўстанаўлення і падтрымання сваяцкіх сувязей. Штодзённыя і святочныя застоллі ўлічвалі таксама статус гасцей у грамадстве, іх сацыяль-

на-маёмаснае становішча, узрост і інш. Такім чынам, традыцыйны народны этыкет узаўяўляў іерархію ўнутры сям'і і абшчыны. Па гэтай прычыне любое спажыванне ежы (будзённае ці святочнае) адбывалася з дакладнай рэгламентацыяй месца за сталом для гасцей і самой магчымасці ўдзелу ў трапезе канкрэтных членаў сям'і (дочка, маці, дзяцей). Больш падрабязна апісана сацыяльна-арганізуючая роля застолля ў вясельным абрадзе.

Яшчэ ў пачатку чытання манаграфіі выклікае цікавасць прынцып дэманстрацыі ступені сваяцтва з дапамогай рук. На падставе ўласных запісаў А. Кандрацюк апісвае некалькі спосабаў упарадкавання сваяцтва і падае адпаведныя здымкі. Гэтыя спосабы аб'ядноўвае агульная аснова, паколькі ў кожным з іх выкарыстоўваюцца пальцы: «<...> то першыя дзіці [вказуе на мізинець], а осьо другія [вказуе на безіменны палець], а осьо вже трэці [вказуе на сярэдні палець], а осьо вже четвёрці [вказуе на вказальны палець], а вже сього п'яті [вказуе на великий палець] – можна женітса» (с. 57). Кожнай ступені сваяцтва адпавядае пэўны палець рукі: мезены палець – другая ступень (гаворка ідзе пра родных братоў і сясцёр), безыменны – трэцяя, сярэдні – чацвёртая і г. д. У іншых варыянтах выкарыстоўваюцца суставы адной рукі ад пазногцяў да пляча: «Перше, то діти рідні, а вже стрині – то другі. А то вже треті – то вже не дуже [рідні]. А то вже четверті, то вже женяца. А то вже п'яті. То вже чужі» (с. 57).

Здаецца карысным даведацца ў час экспедыцый, ці былі звесткі пра такі спосаб у беларускіх вёсках. Сапраўды, для вызначэння ступеняў сваяцтва сяляне выкарыстоўвалі ўласнае цела, кожная частка якога адпавядала пэўнаму члену сям'і, напрыклад, галава сімвалізавала бацьку (першая ступень), плечы – яго сыноў, братоў і сясцёр (другая ступень), локці – стрыечных сваякоў (чацвёртая ступень) і г. д. (с. 54–55).

Такім чынам, у манаграфіі «Сямейнае кола: трансфармацыя сваяцтва ва ўкраінскім грамадстве на працягу XIX–XX стагоддзяў» даследавана сваяцтва як шматкампанентная з'ява праз узаемадзеянне ў сям'і і шлюбе, паміж сацыяльна-ўзроставамі групамі, што дазваляе па-новаму, больш глыбока зразумець механізмы і прынцыпы функцыяніравання традыцыйнага грамадства. Як піша сама аўтар, даследаванне дадае яшчэ адну цаглінку ў разуменне спецыфікі жаночай і мужчынскай карціны мікра- і макрасвету, іх узаемадзеяння ў розных сферах жыцця (сям'я, сябры, суседзі, калегі і інш.) (с. 278). Навуковую вартасць выдання павялічваюць назіранні ў сферы гендарных

даследаванняў, вывучэнне антрапалогіі ежы. Вельмі істотна, што разглядаемая кніга для сучасных чытачоў не толькі нагадвае пра былое, але і тлумачыць прычыны існавання многіх нашых сённяшніх звычаяў і перакананняў.

Асобна адзначым адмысловае ілюстраванне кнігі як архіўнымі, так і сучаснымі (вельмі ўдалымі) фотаздымкамі. У выданні ёсць прадметны паказальнік, што садзейнічае больш зручнаму карыстанню кнігай. Своеасаблівым знакам якасці

прадстаўленага даследавання выступае і рэдактарская праца вядучага ўкраінскага даследчыка-фалькларыста А. Брыцынай.

Кніга пакідае самае добрае ўражанне. Адначасна як адмысловы фактычны матэрыял, выкарыстаны ў выданні, так і стыль выкладу інфармацыі. Хочацца спадзявацца, што падобнае даследаванне з'явіцца і ў Беларусі.

*Т. В. Валодзіна*³

³Татьяна Васильевна Володина – доктор филологических наук, доцент; заведующий отделом фольклора и культуры славянских народов Центра изучения белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси.

Тацяна Васільеўна Валодзіна – доктар філалагічных навук, дацэнт; загадчык аддзела фалькларыстыкі і культуры славянскіх народаў Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі.

Tatsiana V. Valodzina, doctor of science (philology), docent; head of the department of folkloristics and culture of Slavic peoples, Centre for the Belarusian culture, language and literature research, National Academy of Sciences of Belarus.

E-mail: tanja_volodina@tut.by